

Ա-ԴՈ. Հայուրթյան երկուցքը / հրատ. պատր.՝ Վ. Ղազարյան, Ռ. Գասպարյան, Ռ. Սահակյան, Հ. Սուքիասյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2019, 765 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Ա-Դո, հրատարակություն, վերլուծություն, աշխատություն, Առաջին աշխարհամարտ, Կովկասյան ճակատ, Սեյմ, Մայիսյան հերոսամարտեր, զինվոր, Վան, անկախություն, վիճակագիր, վրիպակ, խորհրդայնացում, երկունք:

Ներկայացվող ստվարածավալ այս աշխատությունը, որն ընդգրկում է գործնականում Հայոց պատմության, թերևս, ամենահագեցած ժամանակահատվածը՝ 1914–1920 թթ., մեքենագիր տարբերակով ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտին է տրամադրել Ա-Դոյի (Հովհաննես Գրիգորի Տեր-Մարտիրոսյան, 1867–1954) դուստրը՝ Ադուլյա Տեր-Մարտիրոսյանը, տպագրության առաջարկով, որն էլ հրատարակվել է ինստիտուտի Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշարով (թիվ 193), Զ. և Լ. Փայասյանների օժանդակությամբ:



Դեռ ժամանակին՝ 1920 թ. գարնանը, Ա-Դոն աշխատության ավարտից անմիջապես հետո դիմել էր ՀՀ Հայկոպի վարչությանն այն հրատարակելու խնդրանքով, սակայն թղթի բացակայության պատճառով (անհրաժեշտ է եղել 30 փուլ թուղթ) աշխատությունը չի տպագրվել: Արդյունք չի տվել նաև ՀՀ զինվորական նախարարության դիմելը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, գիրքը հրատարակելու ակնկալիքով, հեղինակը փորձել է այն գլուխ բերել Խորհրդային Հայաստանում, սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն են անցել: Հասկանալի է, որ խորհրդային-կոմունիստական վարչակարգի 70 տարիներին գաղափարական, քաղաքական նկատառումներով չէր կարող խոսք լինել Ա-Դոյի գրքի տպագրության մասին: Թեև հեղինակն աշխատության մեջ ու, հատկապես, գրքի վերջում 11-րդ Կարմիր բանակի, հայ ժողովրդի փրկությանը վերաբերող խորհրդամետ հավելումներ ու ձևակերպումներ է արել, բայց դա, ըստ ամենայնի, որևէ արդյունք չի տվել: Եվ, ի վերջո, գրքի հրատարակությունը հնարավոր դարձավ արդեն Երրորդ Հանրապետության օրոք:

Արձանագրենք, որ «Հայուրթեան երկունքը» առաջին անգամ տպագրվել է 2014 թ. Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի կողմից՝ Հայերեն դասական ուղղագրությամբ (էջ 652): Ներկայիս բարելավված

* Ներկայացվել է 10. VI. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2020 թ.:

հրատարակության առավելությունը նախորդից այն է, որ հավելվել է երկու նոր ենթագլուխ, բացի այդ, գիրքը հրատարակության պատրաստող հեղինակային խումբը, ըստ անհրաժեշտության, տողատակերում տվել է հարուստ ծանոթագրություններ, որոնք ավելի են բարձրացնում հրատարակության գիտական արժեքը, ինչպես նաև՝ շտկվել նախկինում թույլ տրված անճշտությունները, գրքի վերջում ներկայացվել է անվանացանկ և այլն:

Ա-Դոյի աշխատությունը սկսվում է Առաջին աշխարհամարտից՝ ընդգրկելով մինչև Հայաստանի Հանրապետության ավարտական փուլը՝ 1920 թ. գարուն: Հավելենք, որ հեղինակը ժամանակին ուսումնասիրության նյութ է դարձրել 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության պատմությունը և այն հրատարակել է առանձին գրքով¹: Պետք է ասել, որ Վան-Վասպուրականի իրադարձությունների կապակցությամբ որոշակի հաջորդականություն ու փոխլրացման կապ կա այդ երկու գրքերի միջև:

Սույն աշխատությունը, կառուցվածքի տեսակետից, տրոհված է շուրջ 60-ի հասնող ենթագլուխների, որոնցում ներառված են պատմաքաղաքական շրջադարձային նշանակություն ունեցող այնպիսի իրադարձություններ, ինչպիսիք են՝ Աշխարհամարտը, ռուսական հեղափոխությունները, Մալխյան հերոսամարտերը, Հայաստանի անկախությունը, պետականության կայացման գործընթացը և այլն: Դրա հետ նյութի շարադրանքը բովանդակային հագեցվածության, փաստարկվածության ու հիմնավորվածության տեսակետից շատ հարուստ է և տեղ-տեղ, անշուշտ, ունի գիտական բնույթ ու արժեք: Հեղինակը, բացի իր ձեռքի տակ եղած հուշատետրերից, իր անձնական դիտարկումներից, ուրիշներից վերցրած թարմ տեղեկություններից, առատորեն օգտվել է նաև Հայոց ազգային խորհուրդների, ՀՀ-ի և անդրկովկասյան կառավարությունների ու դրանց պառլամենտների արխիվային նյութերից, դիվանագիտական բնույթի փաստաթղթերից, հեռագրերից, հրամաններից, հրապարակված փաստաթղթերի ժողովածուներից, հուշագրություններից, ժամանակաշրջանի հարուստ պարբերական մամուլից և այլն: Նման պարագայում Ա-Դոյն ներկայանում է որպես պատմագիր, պատմաբան-հետազոտող, բայց առանձին հատվածներում աշխատությունը թողնում է հուշագրության տպավորություն: Օրինակ՝ շատ իրադարձություններ՝ պատերազմ, ինքնապաշտպանական մարտեր, Մալխյան հերոսամարտեր և այլն, նա ներկայացնում է յուրահատուկ կերպով, ականատեսի աչքերով, դրվագներ, որոնք այլ հուշագիր հեղինակի մոտ չես հանդիպի, ինչը, կարծում ենք, մեծապես բարձրացնում է աշխատության հավաստիությունն ու արժեքը:

Ա-Դոյն Աշխարհամարտն իր թողած հետևանքներով բնորոշել է «ահավոր ու աղետավոր» (էջ 33): Հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առել ռուս-թուրքական (Կովկասյան) ճակատի ռազմական գործողություններին, կամավորական շարժման, ռուսական բանակի տարերային նահանջներին, արևմտահայության կոտորածներին, արտագաղթին, սովին ու տառապանքներին: Նա Վան-Վասպուրականի ինքնապաշտպանական

¹ Տե՛ս Ա-Դոյ. Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թվականներին, Երևան, 1917:

մարտերին հատուկ չի անդրադարձել, քանի որ այդ մասին նկարագրված են իր նախորդ՝ «Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թվականներին» գրքում (էջ 43–59):

Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունների նկարագրություններից, հայ ժողովրդին պատուհասած աղետներից գատն հեղինակը զուգահեռաբար անդրադառնում է Ռուսաստանում, Անդրկովկասյան երկրամասում ու Արևելյան Հայաստանում ծավալվող հասարակական-քաղաքական զարգացումներին, կայսրության քայքայման ու անկախության հարցերին: Ա-Դոն իրավացիորեն բացասաբար է գնահատում բոլշևիկների հեղաշրջումը (էջ 60–92), դրա հետևանքով բանակի կազմալուծումը, ռազմաճակատի մերկացումը (էջ 93–104): Նա հանգամանորեն անդրադարձել է 1918 թ. թուրք-անդրկովկասյան կամ ավելի ստույգ՝ հայ-թուրքական պատերազմին (էջ 105–122): Ընդօրինակելի է, որ Ա-Դոն ընթերցողի գործը հեշտացնելու, օսմանցի և կովկասյան թուրքերին (թաթարներին) իրարից զանազանելու համար առաջիններին անվանում է այն ժամանակներում գործածվող «տաճիկներ», իսկ երկրորդ դեպքում՝ պարզապես, «թուրքեր»:

Մեր կարծիքով, Ա-Դոյի աշխատության հաջողված բաժիններից է անդրկովկասյան կառավարությունում և Սեյմում ընթացող հայ-թուրքավրաց շրջանակների գաղտնի ու բացահայտ դիմակայության վերհանումն ու համակողմանի լուսաբանումը: Հեղինակը մերկացնում է վրաց-թուրքական այն զրպարտանքը, թե, իբր, հայերը ցանկացել են պատերազմել տաճիկների դեմ ինչ-որ տարածքային նվաճումներ կատարելու համար, և սա այն դեպքում, երբ հայ ժողովուրդն ու նրա քաղաքական շրջաններն ամեն կերպ ջանում էին պաշտպանել արևելահայկաթյանը թուրքական մահաբեր ներխուժումից ու նոր կոտորածներից (էջ 118–119): Ի պատասխան վրաց որոշ քաղաքական շրջանակների զրպարտանքին՝ Ա-Դոն վրացական «Կրե» թերթից բերում է 1914 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին օսմանյան կառավարության և, այսպես կոչված, Վրաստանի ազգային կոմիտեի միջև Կ. Պոլսում կնքված մի գաղտնի պայմանագիր, որտեղ նշվում էր, որ ռուս-թուրքական պատերազմի պարագայում թուրքիան պարտավորվում էր ճանաչել Վրաստանի անկախությունը՝ ընդհուպ մինչև ձորոխ գետի սահմանը, իհարկե, վերջինիս կողմից Տաճկաստանին ռազմական օժանդակություն ցույց տալու պարտավորությամբ (էջ 119–122):

Ա-Դոն հայ ժողովրդի համար այդ ճգնաժամային փուլում բարձր է գնահատում Հայոց (կենտրոնական) Ազգային խորհրդի, Երևանի Ազգային խորհրդի (ի դեպ, վերջինիս անդամն էր) և հայկական բանակի (գինուժի) դերը (էջ 123–127):

Հեղինակը մի շարք ենթադրություններում, կարծես ականատեսի աչքերով, ներկայացնում է տաճկական զորքերի ավերիչ արշավանքը Կովկասյան ամբողջ ռազմաճակատի երկարությունը և դրան զուգահեռ՝ թուրք-անդրկովկասյան ձախողված բանակցությունները Տրապիզոնում ու Բաթումում:

Խոսելով Հայկական բանակային կորպուսի և ինքնապաշտպանական զորախմբերի մասին՝ Ա-Դոն ըստ արժանվույն գնահատել է Սեպուհին,

Սեբաստացի Մուրադին, Սմբատին (Մախլուտո) և մյուսներին (էջ 190–191, 219–222): Դրան հակառակ՝ նա, մեղմ ասած, դրական կողմերով չի խոսում Անդրանիկի գործունեության մասին՝ սկսած էրզրումի 1918 թ. փետրվարյան ճախողված պաշտպանությունից՝ ընդհուպ մինչև Մայիսյան հերոսամարտերը: Գրքից տեղեկանում ենք, որ Անդրանիկը մայիսի 22-ին Ջալալ-Օղլիից (Ստեփանավան) նահանջել է Դսեղ (էջ 399, 422) ու մնացել այնտեղ 6 օր, իսկ հետո 700 հեծյալ և 10.000 գաղթականներով շարժվել դեպի Նոր Բայազետ–Դարագյազ–Նախիջևան–Ջուլֆա՝ նպատակ ունենալով Միջագետքում միանալու անգլիական զորքին (էջ 489–491):

Հեղինակն անդրադառնում է հայկական զինուժում գլուխ բարձրացրած մի ցավոտ խնդրի՝ դասալքությունը, որը սկսվել էր ռուսական հեղափոխության ժամանակներից: Նա բերում է տվյալներ. օրինակ, 1917 թ. վերջերին Քանաքեռից էրզրում մեկնած Հայկական 4-րդ, շուրջ 1.000 հոգանոց հրացանաձիգ զնդից տեղ էր հասել ընդամենը 521-ը (էջ 201): Բերված մեկ այլ փաստաթղթով՝ Սարիղամիշի ճակատի հրամանատար, գեներալ Մ. Արեշովը (Արեշյան) մարտ ամսվա կռիվներում իր ենթակայության տակ ունեցել է մոտ 5.000 կռվող, որոնց մեծ մասը, սակայն, մարտի 21-ի գիշերը լքել է դիրքերն ու ցրվել: Նրա հրամանատարության տակ մնացել էր ընդամենը 2.000 հոգի, փախել էին նաև խմբեր (էջ 245):

Քիչ անց Ա-Դոն արդեն այլ ոգով է նկարագրում Մայիսյան հերոսամարտերը: Նա դրվատանքով է խոսում Վանի հերոս, ժողովրդական նվիրյալ գործիչ, մարտի վերջից դիկտատոր ճանաչված «բարձրահասակ ու թիկնեղ» Արամի մասին, ում ջանքերով էլ սկսվեց ժողովրդին պայքարի ոգեկոչման, կամավորների ցուցակագրման և ճակատ մեկնելու շարժումը: Այդ օրերի կարգախոսն է եղել՝ «Ո՛չ մի քայլ նահանջ», «Ձենքն է, որ պլտի փրկի մեզ», «Ի գե՛ն, հայե՛ր» (էջ 286–288, 361–364): Սրանք բարոյահոգեբանական այն լիցքերից էին, որոնք ժողովրդին մղեցին հաղթական հերոսամարտերի:

Գրքում բերված են ականատեսների նկարագրած տեսարանները Ալեքսանդրապոլի գավառում, Ղարաքիլիսայում և չրջակա գյուղերում թուրքերի գազանությունների մասին (էջ 393–420): Հեղինակի պատմածները թարմացնում են մեր հիշողություններն ու կրկին վերահաստատում թուրքերի կատարած բարբարոսությունների հավաստիությունը: Մասնագիտությամբ վիճակագիր Ա-Դոն տեղեկացնում է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի միայն 3 գավառամասում (առանց Փամբակի), թուրքերի կողմից կողոպտված ու ավերված 127 գյուղերի հայ զոհերի ընդհանուր թիվը կազմել է 9.166 հոգի (էջ 420):

Անդրադառնալով Հանրապետության չրջանի պատմության հարցերին՝ պետք է ասել, որ, նախ, նա Հայաստանի կառավարության՝ Թիֆլիսից Երևան գալու ձգձգումը բացատրում էր նաև ճանապարհների փակ լինելու հանգամանքով (էջ 511), ինչին կարելի է մասամբ համաձայնել: Գլխավորը, իհարկե, միջկուսակցական տարաձայնություններն էին կառավարության ձևավորման խնդրի շուրջ: Ըստ Ա-Դոյի՝ ՀՀ-ն ուներ երկու

կառավարություն՝ մեկը Թիֆլիսում էր, մյուսը՝ Երևանում (նույն տեղում):

Համաձայն ՀՀ կառավարության՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին անցկացված մեկօրյա վիճակագրության, որի տվյալների մշակմանը, ըստ ամենայնի, մասնակցել է նաև Ա-Դոն՝ Բաթումի պայմանագրով հանրապետության սահմաններն ընդգրկող տարածքում (ըստ Ա-Դոնի՝ 11.000 քառ. վերստ) առկա բազմազգ բնակչության թիվը կազմել է ընդամենը 545.000, որից բնիկ՝ 301.000 շունչ, իսկ գաղթական-փախստականներ՝ 244.000 շունչ: Արձանագրված 545.000 հայերը կազմել են բացարձակ մեծամասնությունը՝ 520.000 (բնիկ և տաճկահայ գաղթական), իսկ մնացած 25.000 այլազգիներ (եզդի, թուրք² ու ռուս-մոլդովյան): Մեկօրյա վիճակագրությամբ մայրաքաղաք Երևանի բնակչությունը գաղթականներով կազմել է 70.000 մարդ (էջ 527–528): Հետաքրքիր է նաև գրքում տեղ գտած այն տվյալը, որ Երևանի նախկին նահանգի 1.314 գյուղերից այդ ժամանակ ՀՀ-ի ենթակայության տակ գտնվում էին 435-ը, այսինքն՝ նահանգի ամբողջ գյուղերի մեկ երրորդը, մնացած 879 գյուղերը գրավել էին տաճիկները (էջ 529):

Ա-Դոն շատ բարձր է գնահատում 1918 թ. Բաքվի ինքնապաշտպանության դերը ՀՀ-ի գոյության պահպանության խնդրում: «Եթե Բաքուն չլիներ, – գրում էր նա, – Երևանը իր գոյությունը պահել չէր կարող» (էջ 552): Գրքում շատ հանգամանորեն ներկայացված են դեպի Բաքու մարտական գործողությունների հետագա ընթացքն ու ինտերնացիոնալ քաղաքի հերոսական ինքնապաշտպանությունը, որի զորքերի 80 %-ը, Ա-Դոնի կարծիքով, կազմել են հայերը (էջ 565): Իրավացի է գրքի հեղինակը, երբ գրում է, որ հայ-տաճկական պատերազմը շարունակվել է մինչև սեպտեմբերի 15-ը, այսինքն՝ մինչև Բաքվի անկումը (էջ 583):

Գրքում շատ հարուստ փաստառատ նյութերով նկարագրվում է վրաց իշխանությունների անմարդկային, հալածական վերաբերմունքը՝ իրենց երկրում հայտնված հայ գաղթականության հանդեպ (էջ 614–619): Նոր նյութերով ներկայացվում են հայ-վրացական սահմանային վեճն ու պատերազմը, հայերի բռնագաղթեցումը, կողոպուտը և այլն (էջ 620–632): Շատ տեսարաններ ու դրվագներ հեղինակը ներկայացնում է ականատեսի աչքերով: Միաժամանակ լայնորեն օգտվել ու քաղվածքներ է բերել Թիֆլիսի «Ծործա», «Մշակ», Երևանի «Հառաջ» և այլ թերթերից:

Այնուհետև Ա-Դոն խոսում և տվյալներ է բերում 1918–1919 թթ. աշնանն ու ձմռանը հանրապետությանը պատուհասած ահավոր սովի, ցրտի ու վարակիչ հիվանդությունների, նրա խոսքերով՝ «մահվան մահագաղի» մասին: Բայց, որպես վիճակագիր, նա չի բերում ամփոփ ու համահավաք տվյալներ զոհերի ընդհանուր քանակի մասին: Հայտնի են Ալ. Խատիսյանի և Ս. Վրացյանի հայտնած մոտավոր տվյալները՝ համապատասխանաբար 150.000 և 180.000 մարդկային կորուստների մասին: Այս

² Հաշվառված թուրքերը կազմել են ընդամենը 5.000 մարդ, քանզի նրանց մի զգալի մասն արտագաղթել էր Հանրապետության սահմաններից:

կապակցությունները տեղին է Ա-Դոյի դիտարկումը, ըստ որի անհնար է ճիշտ թվեր ստանալ, ինչպես գաղթական-փախստականների, այնպես և սովի ու վարակիչ հիվանդություններից մահացածների վերաբերյալ. «Երբ փախստական ժողովրդի մեծ մասը, հանգիստ անկյուն չունենալով, անց է կացնում դաշտերի ու ձորերի մեջ, թափառում էր ճանապարհների վրա և տալիս էր վարակիչ հիվանդությունների ու զոհերի ամենամեծ տոկոսը, որոնց մասին պաշտոնական մարմինները ոչ մի տեղեկություն չեն ունենում» (էջ 636): Այդ է պատճառը, որ վարչապետներ Ս. Վրացյանի և Ալ. Խատիսյանի հաղորդածները մոտավոր տվյալներ են:

Սյունիքի 1919–1920 թթ. ինքնապաշտպանության կազմակերպման ու իրականացման խնդրում Ա-Դոն մի տեսակ վերապահ է եղել Գ. Նժդեհի խաղացած դերը ընդգծելու հարցում: Քանի որ խորհրդային շրջանում թույլատրելի չէր «ավագակ Նժդեհի» մասին դրական խոսք գրելու, ուստի, կարծում ենք, նա հետագայում, հավանաբար, վերախմբագրել ու շրջանցել է նախկինում Նժդեհի մասին գրած հնարավոր դրվատելի մտքերը: Սակայն պետք է ասել, որ եթե Ա-Դոն Նժդեհի, մյուս գործիչների ու, առհասարակ, պատմական առանձին իրադարձությունների և դրվագների մասին հարկ եղած չափով ու ձևով չի խոսել, չի մեկնաբանել, ապա այդ բացը բարեխիղճ ու հանգամանալի տողատակում ծանոթագրության ձևով լրացրել են հրատարակության պատրաստած հեղինակային խումբը, ինչն ավելի է բարձրացնում գրքի գիտական ու տեղեկատվական արժեքը (այդ մասին տե՛ս էջ 36, 38, 46, 81, 99, 124–129, 175, 207, 212, 425, 435–440, 667–676, 695, 705–709 և այլն):

Ա-Դոն չի մոռանում նաև խոսել Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի (Տաճկաստանի) բարեկամության մասին, որը պետք է հնարավորություն տար Ադրբեջանին՝ Ղարաբաղ–Չանգեզուր–Նախիջևանի վրայով միանալու Տաճկաստանին (էջ 687–688): Տեղին ու դիպուկ է նրա այն մեկնաբանությունը, որ խորհրդայնացած Ադրբեջանն ու Կարմիր բանակն իրենց վերջնագրերով՝ Հուսեյնով, Օրջոնիկիձե, Կիրով և մյուսներ, փորձում էին Կարմիր զինուժի միջոցով ավարտին հասցնել Ղարաբաղ–Սյունիք–Նախիջևանի նվաճման Մուսավաթի կուսակցության ու կառավարության կիսատ թողած գործը (էջ 689), որ «Սա (Ադրբեջանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն – Ա. Հ.) նույն մուսավաթական կառավարությունն է կոմունիստական դիմակի տակ» (էջ 689–690):

Ա-Դոյի աշխատությունն ավարտվում է «Երկունքի լուծումը» ենթագլխով հետևյալ պարբերությամբ. «Եվ ահա հայ ժողովրդի համար ստեղծված այս մղձավանջային պահին՝ (նկատի ունի 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը – Ա. Հ.) 1920 թվի դեկտեմբերին, Երևան ոտք դրեց բոլշևիկյան Կարմիր բանակը» (էջ 713): Մեր կարծիքով, «Հայության երկունք» կամ «Երկունքի լուծումը» ասելով հեղինակը նկատի է ունեցել ոչ թե Մայիսյան հերոսամարտերը և Առաջին Հանրապետությունը, ինչպես նշում է գիրքը հրատարակության պատրաստած հեղինակային խումբը (էջ 6), այլ 11-րդ Կարմիր բանակի մուտքն ու Հայաստանի խորհրդայնացումը, որը խորհրդահայ պատմագրությունը «նույնաբերյալ հեղա-

փոխությունը» բնորոշել է որպես հայ ժողովրդի վերածնունդ և Հայկական հարցի լուծում: Արդեն ասվեց՝ հեղինակն իր աշխատութեան վերջում նման հավելում է արել, որպեսզի խորհրդային Գլավլիտը՝ տվյալ դեպքում «Հայ պետհրատը», այն տպագրի:

Հարկ ենք համարում կրկին ընդգծել գրքի ծանոթագրությունը կազմող հեղինակային խմբի կատարած մեծածավալ աշխատանքը՝ նկատված բազմաթիվ անճշտությունների ու մեկնաբանությունների շտկման ուղղութեամբ: Այս ամենով հանդերձ, մեր կարծիքով, գրքում տեղ են գտել նաև առանձին անճշտություններ, վրիպակներ, մտքերի ոչ ճիշտ ձևակերպումներ և այլն, որպիսիք, բնականաբար, անխուսափելի են նմանատիպ ցանկացած աշխատութեան մեջ: Այսպես. մասնավորապես, էջ 5-ում նշված է, որ Ա-Դոն 1885–1903 թթ. եղել է ՀՅԴ անդամ: Հասկանալի է, որ նա 1885 թ. էջը կարող լինել ՀՅԴ անդամ, երբ այդ կուսակցությունը հիմնվել է 1890 թ.: էջ 30-ում նշված է, որ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ավարտվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը, իրականում այն ավարտվել է նոյեմբերի 11-ին՝ Գերմանիայի անձնատվութեամբ (կապիտուլյացիայով), էջ 76-ում և 81-ում հիշատակված գեներալ Կոռնիլովները նույն մարդիկ չեն. մեկը Աֆանասի Կոռնիլովն է (1868–1936 թթ.), մյուսն առավել հայտնի՝ Լավր Կոռնիլովը (1870–1918 թթ.), ռուսաց պատմութեան մեջ տեղեկացնում է 1917 թ. Կոռնիլովյան խռովութեան ղեկավարը, էջ 60–61-ում երկու պարբերություն բառացի կրկնված են, էջ 211-ում՝ ծանոթագրությունում, Հովհ. Քաջազնունու մահվան թվականն նշված է 1937, այնինչ, վերջնական ճշգրտմամբ, ստույգը 1938-ն է և այլն:

Այսպիսով, ամփոփելով վերը շարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել. Պատմութեան ինստիտուտի նախաձեռնութեամբ, Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշարով, պատմաբանների հեղինակային խմբի ջանքերով ընթերցողի սեղանին է դրվել մի օգտակար աշխատություն՝ հարուստ ծանոթագրություններով ու գիտական ապարատով: Ամբողջութեան մեջ գիրքն ունի և՛ գիտական, և՛ հուշագրական բնույթ ու բովանդակություն: Դրանում ներկայացված են Հայոց ու տարածաշրջանի շատ հագեցած ու կարևոր ժամանակահատվածի՝ 1914–1920 թթ. ռազմական, ազատագրական, պետականակերտման, հասարակական-քաղաքական կյանքի բազում հարցեր՝ աղբյուրագիտական հիմքերով ու նաև գրված ականատեսի աչքերով, որոնք ավելի են բարձրացնում աշխատութեան հավաստիութեան աստիճանն ու արժեքը: Ուստի, մեր կարծիքով, նրանք, ովքեր պատմագիտական հետազոտութեան նյութ կդարձնեն հայ ժողովրդի, հիրավի, ամենահագեցած, հերոսական ու ողբերգական էջերով հարուստ ու միաժամանակ իր թողած հետևանքներով շրջադարձային 1914–1920 թթ. պատմութեան հարցերը, անպայման կարիք կունենան անդրադառնալու Ա-Դոյի սույն աշխատութեանը, որում հեղինակի ներկայացրած մտքերը, տվյալները, անձնական դիտարկումներն ու դատողությունները հիմնականում ճշմարիտ և ընդունելի են, իսկ առանձին դեպքերում էլ՝ վիճարկելի ու քննադա-

տելի: Մի խոսքով, այնպիսին, ինչպիսին որ է առհասարակ պատմագիտությունը, հասարակական-քաղաքական բազմերանգ ու բազմաբովանդակ միտքը և ցանկացած պատմագիտական գործ: Շուրջ 100 տարի մոռացության մատնված և մեր ժամանակներում հրատարակված սույն մենագրությունը գալիս է հարատացնելու մեր պատմագիտական, հուշագրական, քաղաքական գրականություն անդաստանը:

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈՅԱՆ

Պ. Գ. Դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, ՀՊՏՀ փիլիսոփայության և հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, հայ քաղաքական կուսակցություններ, պարբերական մամուլ, պատմագրություն, քաղաքական բնագիտական պատմություն: Հեղինակ է 20 մենագրության և ավելի քան 100 հոդվածի ու գիտամեթոդական աշխատանքների: ararathakobyan47@gmail.com